

Streszczenie

Wybór tematu rozprawy nie był przypadkowy. Moje zainteresowania oscylowały między badaniami nad językiem a tekstem literackim. Badania idiosylu pisarzy pozwalają na połączenie analizy języka z interpretacją utworu. Wybór padł na opowiadanie *Kongres futurologiczny* Stanisława Lema, zaliczane do gatunku *science fiction*. Charakterystyczne dla tego gatunku są neologizmy artystyczne (stylizowane na słownictwo specjalistyczne – w przypadku *Kongresu futurologicznego* przede wszystkim na język chemii) oraz słownictwo zaczerpnięte ze stylu naukowego. Zdecydowałam skoncentrować się na neologizmach, gdyż to one są najbardziej charakterystycznym elementem idiosylu Stanisława Lema (por. Tambor 1990: 130–134), a *Kongres futurologiczny* zawiera ich wyjątkowo dużo: na 175 stronach opowiadania jest ich 409 (niektórzy badacze uważają, że najwięcej ze wszystkich utworów Stanisława Lema, por. Gesche, Gesche 2010: 155). Dodatkowym argumentem za wyborem opowiadania była osoba Ijona Tichego, głównego bohatera *Kongresu futurologicznego*, który pojawia się i w innych dziełach Stanisława Lema. Według Leszka Bugajskiego (1983: 34) „*Kongres futurologiczny*” stanowi *pointę całego cyklu opowieści Ijona Tichego*, jest on *najwyraźniejszym świadectwem trwogi autora o losy naszego świata*. Te fakty zadecydowały, że badania nad neologizmami Stanisława Lema ograniczyłam do analizy neologizmów z opowiadania *Kongres futurologiczny*.

Rozprawa składa się z wstępu, dwóch części (ogólnej i analitycznej) oraz – na zakończenie – z krótkiego omówienia wymowy filozoficznej opowiadania, bibliografii, indeksu i streszczenia w języku angielskim.

W części pierwszej w rozdziale *Stan badań* referuję stanowiska badaczy na temat typologii odmian współczesnego języka polskiego z uwzględnieniem miejsca języka artystycznego (Zenona Klemensiewicza, 1961; Antoniego Furdala, 1973; Teresy Skubalanki, 1976; Aleksandra Wilkonia, 2000; Stanisława Gajdy, 2001)¹. Referuję także badania słowotwórcze, bowiem podzielnosc na morfemy stanowi podstawę dla analizy zebranych neologizmów (omawiam jedynie te prace, z których korzystałam, budując własne narzędzie do klasyfikacji i opisu neologizmów). Przywołuję więc m.in. artykuł Andrzeja Bogusławskiego *O zasadach analizy słowotwórczej* (1959), a także prace Renaty

¹ Porównując różne spojrzenia na *język artystyczny*, w pracy przyjmuję, że dzieło literackie jest niepowtarzalne i związane ze stylem danego autora, co jest najbliższe rozumieniu tego terminu przez Antoniego Furdala.

Grzegorzycykowej i Jadwigi Puzyniny (1979) Renaty Grzegorzycykowej, Romana Laskowskiego i Henryka Wróbla (1999), Alicji Nagórko (1979) oraz Krystyny Waszakowej (1994).

Neologizmy traktuję jak derywaty synchroniczne, czyli wyrazy, które pod względem znaczeniowym i formalnym pochodzą od innego istniejącego wyrazu (por. Grzegorzycykowa, Puzynina 1999: 361–376). Sprawą istotną dla moich rozważań nad analizą neologizmów jest pojęcie podzielności słowotwórczej. W literaturze jest ono traktowane różnie. Przywołam dwa stanowiska. Renata Grzegorzycykowa za formację uznaje derywat, który spełnia warunki podzielności wyrazów (1979: 13). Jeżeli jednak wyraz nie spełnia tych warunków, mówimy o wyrazie niemotywowanym lub niepodzielnym słowotwórczo. Warunkiem koniecznym, by odróżnić formację od wyrazu niemotywowanego, jest dostrzeżenie podwójnej relacji między podstawą słowotwórczą a derywatem. Mowa o relacji formalnej i znaczeniowej. Andrzej Bogusławski (1959) pojęcie to ogranicza tylko do formacji regularnych semantycznie, przy których znaczenie całości wyprowadzane jest z członów składowych. Dla potwierdzenia regularności odwołuje się do analogii, proponując do weryfikacji czwórkę proporcjonalną (zestawienie czterech elementów równoległych o tych samych właściwościach: $\frac{AX}{BX} = \frac{AY}{BY}$ i $\frac{AX}{AY} = \frac{BX}{BY}$, Bogusławski 1959: 91–92). Wyklucza natomiast wyrazy nieregularne semantycznie, jak np. *wiatrak* czy *rybak*.² Ze względu na fakt, że nieregularność jest charakterystyczna dla części neologizmów tworzonych przez Lema, wykorzystuję oba te podejścia.

W odrębnych rozdziałach dokonuję przeglądu prac, poświęconych idiostylowi Stanisława Lema, a także rozumieniu w literaturze polskiej terminu *neologizm*.

Wśród prac poświęconych idiostylowi autora *Kongresu futurologicznego* znalazły się opracowania teoretyczno-literackie (m.in. Ryszarda Handkego 1969; Macieja Dajnowskiego 2005), translatorskie (m.in. *Lem i tłumacze* pod redakcją E. Skibińskiej i J. Rzeszotnika, 2010; *Od nominacji do kreacji. Rzecz o przekładzie neologizmów science fiction* Mileny Chomik i Moniki Krajewskiej, 2011), traktujące o języku innych pisarzy (m.in. M. Nowotnej-Szybistowej, 1973). Przywołuję także opracowania o charakterze popularno-naukowym (m.in. pierwszą biografię autora *Lem. Życie nie z tej ziemi* W. Orlińskiego, 2017; *Rozmowy ze Stanisławem Lemem* S. Beresia, 1987).

Kolejny rozdział poświęciłam omówieniu rozumienia terminu *neologizm* w literaturze językoznawczej, a także przez samego Stanisława Lema. Przywołuję m.in. prace Danuty

² Na podstawie ich realnego znaczenia nie da się ułożyć czwórek proporcjonalnych: $\frac{\text{wiatrak}}{\text{wiatr}} \neq \frac{\text{rybak}}{\text{ryba}}$.

Buttler (1962), Michała Głowińskiego (2004), Haliny Kurkowskiej i Stanisława Skorupki (1959). Za *neologizmy* uważam nowe słowa, występujące w *Kongresie futurologicznym*, a które nie występują poza analizowanym opowiadaniem (w odróżnieniu od neosemantyzmów).

Dwa ostatnie rozdziały części pierwszej (IV i V) bezpośrednio nawiązują do *Kongresu futurologicznego*: w IV. prezentuję Ijona Tichego – narratora, a zarazem głównego bohatera *Kongresu futurologicznego*, a w V. omawiam cechy gatunkowe *science fiction*, *opowiadania* oraz *dziennika*, gdyż *Kongres futurologiczny* to opowiadanie należące do fantastyki naukowej, w którym główny bohater prowadzi dziennik (opisuje w nim swoje życie w nie tak odległej przyszłości – rok 2039).

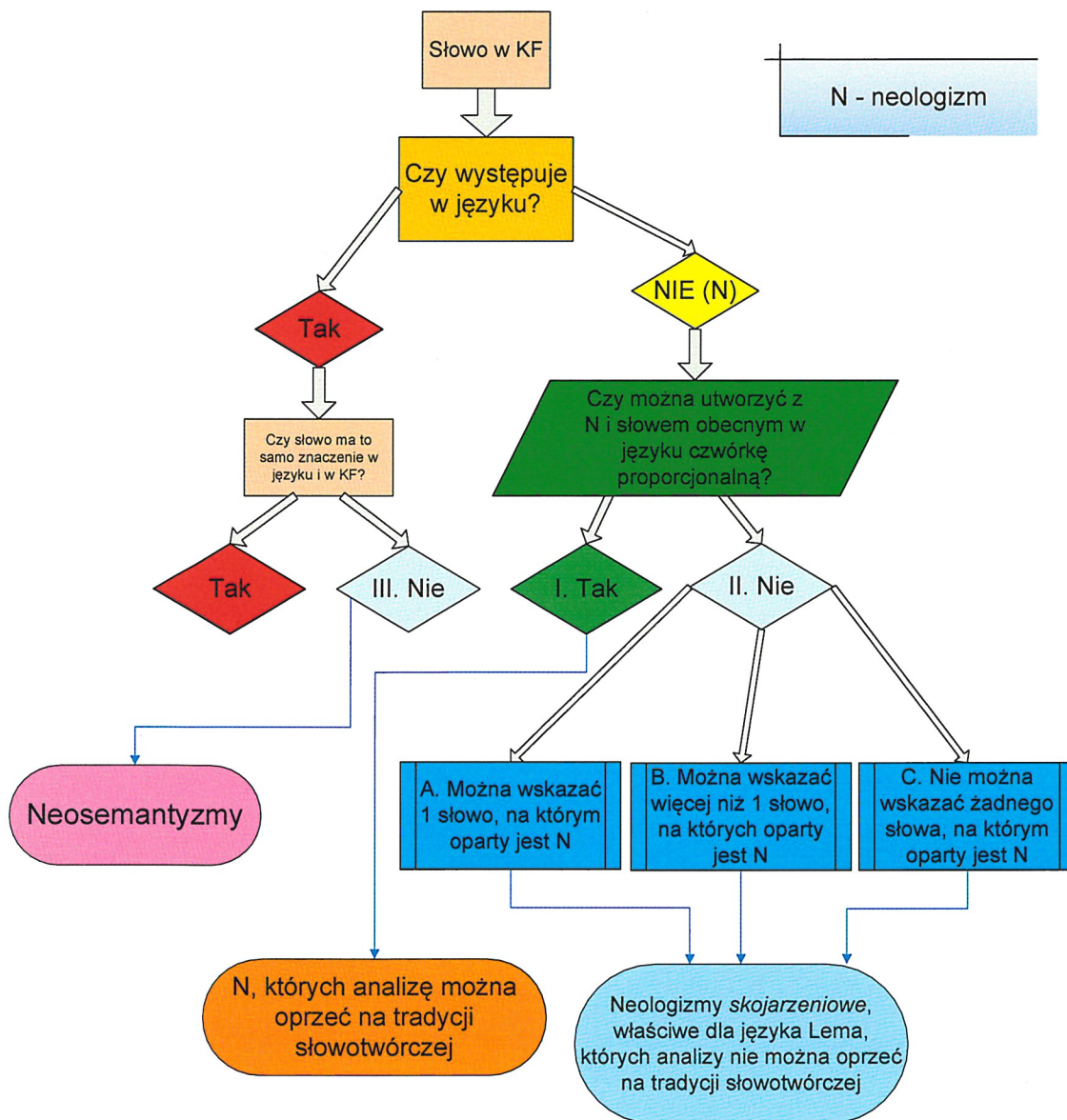
Część dotycząca *fantastyki naukowej* oparta jest przede wszystkim na antologii *Spór o SF*, do której wyboru dokonali R. Handke, L. Jęczmyk i B. Okólska (1989) oraz *Fantastyce i futurologii* Stanisława Lema (1989). Sposobem na dotarcie do cech charakterystycznych *science fiction* jest porównanie go z *fantasy* – zasadniczą różnicą między tymi gatunkami fantastyki, jest zasada prawdopodobieństwa, na której oparty jest *Kongres futurologiczny* (w warstwie fabularnej oraz językowej).

Do przeprowadzenia analizy pozostałych gatunków (*opowiadania* i *dziennika*) szczególnie pomocne były dzieła autorstwa Michaiła Bachtina *Estetyka twórczości słownej* (1986) oraz Anny Wierzbickiej *Genry mowy* (1983) ze zbioru *Tekst i zdanie. Opowiadanie* nie ma wyraźnych wyznaczników gatunkowych, jednak poprzez zestawienie z *powieścią* można wskazać, że są to krótkie utwory epickie, o swobodnej kompozycji, z obecnością narratora oraz ciągiem fabularnym. Ich podstawową różnicą jest długość, a co za tym opowiadanie ma z reguły mniej bohaterów oraz mniej rozbudowaną fabułę i tło wydarzeń. Natomiast *dziennik* został przeze mnie zdefiniowany poprzez zestawienie go z eksplikacją *pamiętnika*, zaproponowaną przez Annę Wierzbicką. Najważniejszą różnicą między tymi gatunkami jest to, że *dziennik* opisuje mijające wydarzenia na bieżąco, natomiast *pamiętnik* może opisywać odległą przeszłość (*chcę pisać o różnych rzeczach, które pamiętam z mojego życia*, Wierzbicka 1983: 132).

Zasadnicza część rozprawy, analityczna (część druga) składa się z trzech rozdziałów (wprowadzenia, analizy neologizmów według przyjętych kryteriów oraz wskazania funkcji, jakie neologizmy pełnią w *Kongresie futurologicznym*). Całość – zamiast zakończenia – zamyka krótkie omówienie wymowy filozoficznej utworu.

Użycie tak wielu neologizmów w jednym opowiadaniu było zabiegiem przez Lema przemyślanym. Bliższy ich ogląd zaintrygował mnie i zainspirował. Dlatego też rozpoznanie

mechanizmów tworzenia i ich typologia to zadanie, jakie postawiłam przed sobą. We *Wprowadzeniu do analizy* przedstawiam samodzielnie wykoncypowane narzędzie w postaci algorytmu:

Algorytm ten pozwala uporządkować neologizmy ze względu na sposób tworzenia derywatu. Kryteria wykorzystane w algorytmie to: występowanie podstawy derywatu w języku, możliwość utworzenia czwórki proporcjonalnej oraz ilość skojarzeń, do których podstawa się odnosi. Dzięki zastosowaniu algorytmu mogłam podzielić neologizmy na trzy zasadnicze grupy: grupa I to neologizmy utworzone w sposób regularny, na wzór derywatów obecnych w polszczyźnie; grupa II to neologizmy oparte na skojarzeniach trzech typów: A – na skojarzeniu podstawy z jednym słowem, ale utworzone w sposób nieregularny; B – kojarzone z co najmniej dwoma słowami, utworzone w sposób nietypowy dla polszczyzny i C

– konstrukcje, w których dla podstawy nie można wyróżnić żadnego skojarzenia. Grupa III to neosemantyzmy.

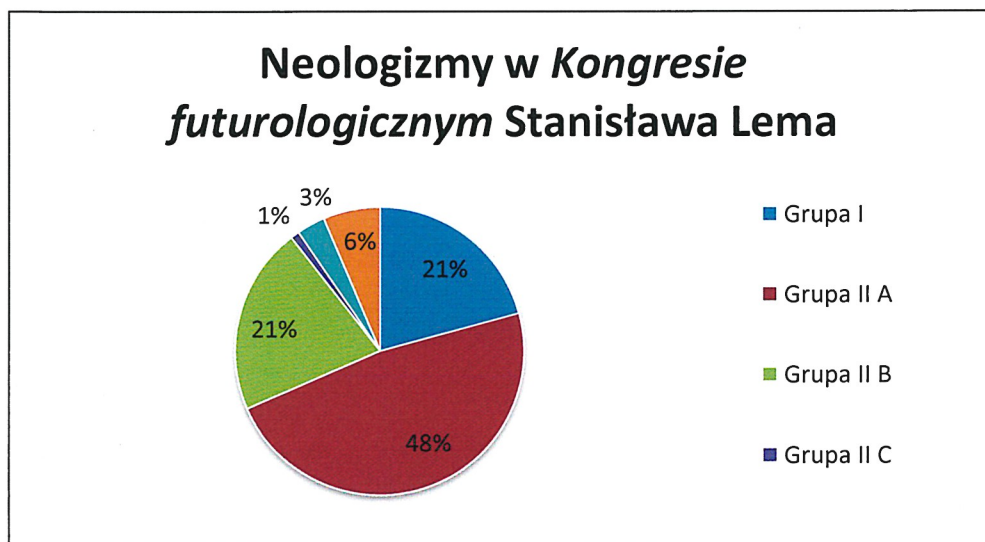
Tak wyróżnione grupy zostały kolejno podzielone na podgrupy tematyczne (kryterium semantyczne): 1. nazwy leków, 2. nazwy osób, 3. nazwy robotów i urządzeń, 4. nazwy miejsc, 5. nazwy koncepcji naukowych, 6. inne nazwy niż wymienione. Największą klasę tematyczną stanowią nazwy leków, co uzasadnione jest treścią opowiadania – *Kongres futurologiczny* przedstawia wizję przyszłości, w której życie ludzkie jest uwarunkowane i podporządkowane niezliczonej liczbie leków.

Następnie w każdej z tych podgrup neologizmy zostały uporządkowane ze względu na typ formantu (kryterium słowotwórcze) – neologizmy: a/ z formantem sufiksalnym, b/ z formantem prefiksalnym, c/ z formantem prefiksalno-sufiksalnym, d/ zestawienia, e/ zrosty/kontaminacje, f/ złożenia. Dodatkowo, każdą z tych podgrup zamyka tabela-aneks z podziałem omówionych neologizmów na morfemy lub quasi-morfemy.

Stanisław Lem w *Fantastyce i futurologii* (1989) wyjaśnia, że neologizmy powinny być skonstruowane w taki sposób, aby czytelnik mógł domyślić się, do czego służy wymyślony przez autora przedmiot. To założenie jest widoczne na kartach opowiadania, ponieważ neologizmy w *Kongresie futurologicznym* są derywowane przede wszystkim od słów istniejących w języku, choć budowa niektórych neologizmów została opisana na dwa różne sposoby, ze względu na problemy z ustaleniem ich możliwych podstaw.

W części opisowej analizy zdawałam sprawę zarówno z zapożyczeń przez Stanisława Lema podstaw i formantów obcych, jak i z formantów typowych dla polszczyzny w opozycji do właściwych tylko dla idiosylu Stanisława Lema. Odrębne podgrupy stanowią neosemantyzmy oraz neologizmy profesora Trottelreiner, czyli neologizmy jednego z bohaterów *Kongresu futurologicznego*, które jeszcze niczego nie nazywają.

Procentowe efekty podziału neologizmów na tak wyróżnione grupy przedstawia poniższy diagram:

Ostatni rozdział części drugiej to opis funkcji, jakie neologizmy i neosemantyzmy pełnią w opowiadaniu. Podstawowym zadaniem neologizmów w *Kongresie futurologicznym* jest kreacja świata przedstawionego poprzez nazywanie nowych rzeczy i zjawisk. Wykorzystanie regularnych formantów lub stylizacja na formanty istniejące w języku polskim, sprawia, że wizja przyszłości Lema staje się wiarygodna – jest to kolejna funkcja neologizmów. Na wiarygodność świata przedstawionego wpływa również stylizacja na język naukowy. Szczególną uwagę należy zwrócić na językowe wyznaczniki komizmu w *Kongresie futurologicznym*. Lem wykorzystał w tym celu przede wszystkim nieoczywiste zestawienia dwóch podstaw słotwórczych w neologizmach z grupy II B oraz podstaw słotwórczych i formantów w grupach I i II A. Gry językowe Stanisława Lema wpisują się w estetykę groteski.

W zakończeniu krótko omawiam wymowę filozoficzną utworu. Wizja przyszłości przedstawiona przez Lema w *Kongresie futurologicznym* unaocznia zagrożenia, jakie może nieść rozwój cywilizacji, w szczególności zaś techniki i chemii. W opowiadaniu ludzkość zostaje zniewolona za pomocą farmaceutyków, które tylko w teorii rozwiązują jej wszystkie bolączki (opowiadanie zaliczane jest do dystopii). Utwór można odczytać jako ostrzeżenie przed konsekwencjami rozwoju naukowego.

Kongres futurologiczny Stanisława Lema jest przykładem dzieła literackiego, w którym wyjątkowo ważny jest język opowiadania. Trudno go jednak ograniczyć tylko do funkcji estetycznej i nominatywnej. Język, a przede wszystkim nagromadzenie neologizmów, naprowadza czytelnika na filozoficzny i historiozoficzny wymiar dzieła.

Aleksandra Potacha-Usznieh

Bibliografia

- Bachtin Michaił, 1986, *Estetyka twórczości słownej*, Warszawa.
- Bereś Stanisław, 1987, *Rozmowy ze Stanisławem Lemem*, Kraków.
- Bogusławski Andrzej, 1959, *O zasadach analizy słotwórczej*, „Biuletyn PTJ” z. XVIII, s. 87–95.
- Bugajski Leszek, 1983, *Spotkania drugiego stopnia*, Kraków.
- Buttler Danuta, 1962, „Neologizm” i terminy pokrewne, „Poradnik Językowy”, red. W. Doroszewski, nr 4, Warszawa, s. 235–244.
- Chomik Milena, Krajewska Monika, 2011, *Od nominacji do kreacji*, Toruń.
- Dajnowski Maciej, 2005, *Groteska w twórczości Stanisława Lema*, Gdańsk.
- Furdal Antoni, 1973, *Klasyfikacja odmian współczesnego języka polskiego*, Wrocław.
- Gajda Stanisław, 2001, *Funkcjonowanie współczesnej polszczyzny* [w:] *Najnowsze dzieje języków słowiańskich. Język polski*, red. S. Gajda, Opole.

- Gesche Janina, Gesche Jörg, 2010, *Nazwy środków farmakologicznych w opowiadaniu Stanisława Lema „Kongres futurologiczny”. Strategie przekładu na język niemiecki i szwedzki* [w:] *Lem i tłumacze*, red. E. Skibińska, J. Rzeszutnik, Kraków, s. 151–165.
- Głowiński Michał, 2004, *Gatunki – gramatyką literatury* [w:] *Akty i gatunki mowy*, red. J. Bartmiński, S. Niebrzegowska-Bartmińska, J. Szadura, Lublin, s. 205–216.
- Grzegorzczukowa Renata, Puzynina Jadwiga, 1979, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- Grzegorzczukowa Renata, Puzynina Jadwiga, 1999, *Słowotwórstwo* [w:] *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, red. R. Grzegorzczukowa, R. Laskowski, H. Wróbel, Warszawa.
- Handke Ryszard, 1969, *Polska proza fantastyczno-naukowa*, Wrocław.
- Handke Ryszard, Jęczmyk Lech, Okólska Barbara (red.), 1989, *Spór o SF*, Poznań.
- Klemensiewicz Zenon, 1961, *O różnych odmianach współczesnej polszczyzny* [w:] tegoż, *W kręgu języka literackiego i artystycznego*, Warszawa.
- Kurkowska Halina, Skorupka Stanisław, 1959, *Stylistyka polska. Zarys*, Warszawa.
- Lem i tłumacze*, red. E. Skibińska, J. Rzeszutnik, Kraków 2010.
- Lem Stanisław, 1989, *Fantastyka i futurologia*, Kraków.
- Nagórko Alicja, 2007, *Zarys gramatyki polskiej*, Warszawa.
- Nowotny-Szybistowa Magdalena, 1973, *Osobliwości leksykalne w języku Stanisława Ignacego Witkiewicza*, Wrocław.
- Orliński Wojciech, 2017, *Lem. Życie nie z tej ziemi*, Wołowiec.
- Skubalanka Teresa, 1976, *Założenia analizy stylistycznej* [w:] *Problemy metodologiczne współczesnego literaturoznawstwa*, red. H. Markiewicz, J. Sławiński, Kraków, s. 250–273.
- Tambor Jolanta, 1990, *Język polskiej prozy fantastyczno-naukowej*, Katowice.
- Waszakowa Krystyna, 1994, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne obce*, Warszawa.
- Wierzbicka Anna, 1983, *Genry mowy* [w:] *Tekst i zdanie*, red. T. Dobrzyńska, E. Janus, Wrocław, s. 125–137.
- Wilkoń Aleksander, 2000, *Typologia odmian językowych współczesnej polszczyzny*, Katowice.